

УДК 282:322(477.7) «19/20»

Наталія Буланова

Римо-католицька конфесія на Півдні України останньої чверті XVIII – початку XX ст. в контексті державно-церковних відносин Російської імперії

Розглядаються особливості діяльності римо-католицької конфесії на Півдні України в останній чверті XVIII – початку XX ст. у контексті церковної політики Російської імперії відносно християн інших віровизнань. Проаналізовано особливості законодавства Російської імперії, пов'язані з необхідністю заселення окремих регіонів, подальше законодавче оформлення правового статусу римо-католицької конфесії, його реалізацію на локальній території. Зроблено висновки, що церковна політика російського уряду відносно католиків Південної України традиційно була направлена на обмеження впливу Ватикану, поступове витіснення конфесії на периферію церковно-релігійного та суспільно-політичного життя. Римо-католицькі громади Південної України були прямо узалежені від російської влади.

Ключові слова: Римо-католицька конфесія, Російська імперія, Південна Україна, церковна політика, державно-церковні відносини, церкви, храми, священики

Natalia Bulanova

The Roman Catholic denomination of Southern Ukraine at the last quarter of 18th – early 20th centuries in the context of state-church relations in the Russian Empire

The features of activities of the Roman Catholic denomination in the Southern Ukraine at the last quarter of 18th – early 20th centuries, in the light of the Church policy of the Russian Empire against the Christians of others denominations, are examined. The features of the legislation of the Russian Empire, associated with the necessity of settling the certain regions, further legislative support of legal status of the Roman Catholic denomination, its implementation on the local area are analyzed. It is concluded that the Church policy of the Russian government toward Roman Catholics of South Ukraine have traditionally been aimed at limiting the influence of the Vatican on the confession, gradual displacement of the confession to the periphery of religious and political life. Roman Catholic communities of Southern Ukraine were directly dependent on the Russian authorities.

Keywords: Roman Catholic denomination, the Russian Empire, the Southern Ukraine, Church policy, church-state relations, the churches, the temples, the priests

Сучасний розвиток історичної науки в Україні позначився посиленням інтересу дослідників до релігії та церкви, що супроводжується принципом локалізації, суть якого полягає у зверненні до історії конфесійних спільнот, що функціонували в окремих регіонах. Регіональний підхід дозволяє не тільки віддзеркалити загальні процеси у церковно-релігійній

сфері, але й з'ясувати їх локальні особливості. В цьому сенсі специфіка діяльності римо-католицької конфесії в Південній Україні упродовж XIX – початку XX ст. становить значний науковий інтерес, оскільки на неї впливали як внутрішня політика Російської імперії, пов'язана з необхідністю заселення цієї території, так і зовнішні чинники, насамперед намагання імперської влади унеможливити залежність католиків від Апостольської столиці.

Аналіз історіографії свідчить, що історія римо-католицької конфесії визначеного періоду знайшла своє відображення у працях сучасних дослідників Ю. Білоусова [1], О. Баковецької [2], Е. Зваричука [3], О. Ліценбергер [4], Ю. Хитровської [5], І. Шостак [6] та інших. В цілому історики зосереджувались на становленні адміністративно-територіального устрою та правовому становищі римо-католицької конфесії, міжконфесійних відносинах, приділяючи більше уваги тим українським землям, які потрапили до Російської імперії внаслідок поділів Польщі, значна частина мешканців яких складалася з віруючих латинського обряду. Натомість дослідження, пов'язані з функціонуванням римо-католицької конфесії на південних українських теренах, до цього часу ще не набули комплексного характеру, що й спричинило вибір даної теми. Метою пропонованої статті є висвітлення специфіки діяльності римо-католицької конфесії Південної України в контексті церковної політики Російської імперії останньої чверті XVIII – початку XX ст.

Формування основних аспектів церковної політики стосовно представників римо-католицизму в Південній Україні в останній чверті XVIII ст. визначалося зовнішньополітичними чинниками, зокрема протистоянням Російської держави і Османської імперії, яка прагнула повернути втрачені володіння. Для закріплення новоприєднаних областей і забезпечення прикордонних районів людськими ресурсами самодержавний уряд застосовував різноманітні заохочувальні заходи для переселенців, у тому числі й релігійну толерантність. «Ми маємо потребу в населенні... – писала Катерина II. – Я не думаю, щоб для цього було корисно примушувати наших інородців нехристиян приймати нашу віру» [7, с. 45]. Висновки імператриці були задекларовані у Маніфесті від 22 липня 1763 р., за яким іноземцям дозволялося вільно «отправлять веру по своим обрядам, с правом сооружать в колониях церкви и колокольни (но не монастыри), иметь при них необходимое количество

3. Трансформаційні процеси в християнстві кінця XVII – початку XX ст.

пасторов и служителей». Суворо заборонялось залучати до своєї віри християн інших віросповідань [7, с. 83].

Наступний указ 1764 р. постановляв заселяти іноземців у окремі округи, щоб «отвратить всякую вражду и ненависть» [8, с. 49]. Внутрішні причини цього процесу певним чином пов'язані і з проголошенням імператрицею Катериною II політики віротерпимості: «запрещение разных вероисповеданий» у 1773 р. визнано «вредным для спокойствия и безопасности граждан недостатком». Найбільша кількість заохочувальних заходів припадає на період від Кючук – Кайнарджийського миру до російсько-турецької війни 1787–1791 рр. Це були складні роки, коли вирішувалося питання про Крим і завоювання 1774 р. знаходилося під загрозою турецької експансії. Ситуація на південних кордонах залишалася надзвичайно напруженою. 13 травня 1777 р. вийшов імператорський указ відносно задоволення релігійних потреб іноземних поселенців, в якому йшлося, щоб вони «... при початковому їх поселенні в отриманні християнських потреб потреби не мали... необхідно передбачити в їх поселеннях будівництво оних (церков) на підставі законів і щоб без крайньої надобності збільшення їх не було» [7, с. 39]. Таким чином, релігійна толерантність в останній чверті XVIII ст. – початку XIX була важливою умовою заселення краю адептами різних християнських конфесій, в тому числі і римо-католиками.

У цей період простежується намагання влади сприяти впорядкуванню церковно-релігійного життя іноземних поселенців. 18 серпня 1782 р. Новоросійський губернатор М. Д. Язиков направив правителю краю Г. О. Потьомкіну «Мнение» про заснування органів управління католицьких і протестантських громад у Кременчуку [9, с. 330–331]. На той час у губерньському місті мешкало близько 100 євангелістів і 50 католиків (тоді як на Півдні України, за наведеними губернатором даними – близько 1200 євангелістів і 100 католиків) [9, с. 330]. На його думку, будівництво духовних консисторій християн іноземних сповідань повинно здійснюватися за рахунок держави. В приміщеннях, окрім «присутствія» і архіву, мали відправлятися богослужіння, а також діяти початкові школи для навчання грамоті і катехизису. Не зважаючи на те, що ці пропозиції не були втілені в життя, «Мнение» має важливе значення для характеристики ставлення місцевої влади до іноземних переселенців, а також загального напрямку державної політики в останній чверті XVIII ст. у цій сфері [9, с. 328].

Наявність іноземних християн в Південній Україні викликала необхідність оформити їх подальше становище окремими підзаконними актами, поклавши їх в основу церковної політики. У 1801 р. в «Інструкції для иноземных колонистов» головним обов'язком всіх іноземних поселенців визначено «повиновение закону своей церкви, для чего должно, чтобы каждый из них в воскресные и праздничные дни от пасторов в назначенные дни приходил в храм, со всяким благословением молился, прилежно слушая слово Божие и по удостоению приобщался святых тайн» [10, с. 95].

Традиційно католицькі церкви, навіть у країнах з переважно католицьким населенням, де церква ідентифікувала себе з національними прагненнями, були схильні до більшої незалежності від держави через підлеглість єдиному наднаціональному центру – Ватикану, який призначав кандидатів на єпископів, визначав їхню юрисдикцію, позбавляв їх влади та сану. Але в Російській імперії РКЦ як національна інституція зазнала значного імперського впливу, зберігаючи право апелювати до Ватикану лише через Міністерство внутрішніх справ. У подальшому політичному житті Російської імперії зберігалася традиція, започаткована Катериною II, яка «не визнала за Римом права втручання під приводом релігії в розпорядок внутрішнього устрою католицького духовенства ...і в справі урядові» [11, с. 4]. 12 лютого 1768 р., без погодження з папською курією, як вимагало того церковне право, був прийнятий «Регламент Российской Римско-католической церкви», який визначав правову базу римо-католицької церковної організації в Російській імперії, за яким РКЦ підпорядковувалась юрисдикції Росії, фактично заперечуючи цим основні принципи католицизму: взаємини церкви і держави визначалися поза Римом [12, с. 31]. У розпорядженні Павла I 1799 р. взагалі заборонялося приймати та оголошувати листи та булли Папи Римського [12, с. 32].

У 1797 р. при Колегії духовних справ було засновано Департамент у справах РКЦ, який мав стати апеляційною інстанцією у дисциплінарних справах священників і у вирішенні проблем одруження пар як римо-католицького, так і греко-католицького віровизнання [13, № 4, с. 49]. Всі справи в ньому велися російською мовою. Наступного року цей Департамент було відділено від Колегії і підпорядковано архієрею, який тим самим отримав більше повноважень. Рим, в свою чергу, на-

3. Трансформаційні процеси в християнстві кінця XVII – початку XX ст.

магався володарювати над католиками Російської імперії, поширювати католицизм через збільшення кількості єпархій.

28 липня 1801 р. російський уряд створив спеціальну Комісію, яка розробила основи законодавства відносно РКЦ. Указом від 21 листопада 1801 р. Департамент у справах цієї церкви був реорганізований у підконтрольну Сенату Духовну колегію, в якій справи церковні та світські були розділені. Справи церковних громад знаходилися у компетенції церковної ради з духовних і світських осіб і підлягали цивільному законодавству. Справи духовні належали до єпархіальної консисторії, яку очолювала Колегія на чолі з митрополитом. Імператор затверджував двох помічників митрополита, обраних Колегією з духовних осіб. Інші шість членів Колегії обиралися на три роки і затверджувалися консисторіями єпархій [12, с. 298]. Новоутворена інституція носила світський характер і повинна була стати посередницькою ланкою між Апостольською столицею та її вірними в Росії. Нова форма управління, що робила неможливим втручання папського нунція, посла чи легата у внутрішні справи РКЦ, проіснувала до 1917 р. Булли, послання і настанови Папи Римського направлялися до вірних лише після погодження з російським імператором.

Правовий статус вірян Римо-католицької конфесії набув уніфікації і системного характеру у Зводі законів 1832 р., в якому їй надано статус легальної [14]. Російська держава гарантувала вільне відправлення віри, а також богослужіння за традиційними обрядами «всем, кто не принадлежит к господствующей церкви, подданным Российской империи, принятым в подданство иностранцам, которые состоят на российской службе или временно в России не пребывают, кроме представителей особенно вредных сект» [14, с. 201–202].

Але для католиків, як і для інших іновірців, протягом XIX ст. встановлювалися жорсткі обмеження в їхній діяльності. Так, під суворим контролем адміністративних органів влади перебувала діяльність римокатолицького духовенства. В 1845 р. Департаментом Духовних справ розглядалася справа про вікарія Одеської церкви І. Гарца, на якого надійшла скарга від військового губернатора Одеси. Підставою стало його листування з константинопольським священником о. Філіпом, ієромонахом бернардинського ордена. У одному з листів І. Гарц повідомляв останнього, що вже кілька років не може вирішити питання, що виникають під час постів, сповіді, і отримати диспенсії, через відсутність в єпархії

архієпископа. Внаслідок встановленого органами влади спостереження за вікарієм він отримав суто негативну характеристику, що начебто він був «чрезвычайно горд, груб, невежлив, имел злое сердце» [15, арк. 1–6]. Священик змушений був давати письмові пояснення, що особисто не знайомий з іноземцями. Римо-католицька колегія винесла рішення, що оскільки «вся епархія удовлетворяется насчет диспенсий и прочих духовных дел от генерального викария... сами епископы и архиепископы не имеют власти сноситься с Римом не иначе как посредством власти правительственной» [15, арк. 6]. Внаслідок проведеного розслідування Гарца відсторонили від посади і перевели до Ямбурга.

Імперська влада намагалася втручатися навіть в суто церковні питання. У 1850 р. Департамент духовних справ іноземних сповідань направив до Херсонської римо-католицької епархії указ Сенату №18003 «О делении церковных предметов на священные и несвященные» [4, с. 100]. Цього ж року вийшов указ Міністерства юстиції про заборону ввезення з-за кордону книг, недозволених цензурою [4, с. 103]. В 1853 р. Тираспольський єпископ Кан, якому підпорядковувалися католики Південної України, отримав наказ Міністерства внутрішніх справ, в якому вимагалася, «чтобы приобретение недвижимого имущества римско-католическими духовными учреждениями, под каким бы то видом и на какую бы то ни было сумму производилось не иначе как по представлению о том каждый раз в Министерство внутренних дел» [4, с. 104].

В 1857 р. був систематизований порядок управління духовними справами російських католиків на основі імператорських указів, статей, законень, виданих раніше і поміщених у зводі Законів Російської імперії. В ньому зберігалася традиція, започаткована попередніми імператорами, пов'язана з підпорядкуванням релігійного життя католиків інтересам держави. Особливість Римо-католицької церкви як організації, що мала своє духовне управління, залишилася непорушеною.

Згідно з прийнятим Статутом, священики мали скласти присягу на вірність престолу, після здійснення над ними церковного обряду склали присягу Папі, за офіційно затвердженим зразком. Призначення священиків відбувалося епархіальним начальством за погодженням зі світською владою.

Імперська влада намагалася поставити римо-католицьке духовенство, як і православне, на службу престолу, зобов'язуючи його здій-

3. Трансформаційні процеси в християнстві кінця XVII – початку XX ст.

снювати «... чтение в церкви, после окончания Божественной службы, Высочайших манифестов и указов, предписаний светского начальства» [14, с. 19]. До кола церковних богослужінь римо-католиків включалися дні народжень членів імператорського Дому, згідно з табелем Міністерства внутрішніх справ. Департамент іноземних сповідань постійно направляв до Тираспольської римо-католицької дієцезії затвержені імператором форми ектиній для включення до річного циклу богослужінь [16, с. 1–3]. Перелік «царських» днів регулярно доповнювався новими молебнями та панахидами. 21 квітня 1863 р. Тираспольському єпископу надійшов імператорський указ із Римо-католицької духовної колегії про поминання впродовж року в римо-католицьких храмах «преставившегося» імператора Миколу Олександровича [17, с. 108–109]. Під час жалобних днів, а також православного Великого посту в містах припинялося громадське і культурне життя представників інших конфесій.

До кола церковних богослужінь римо-католицьких церков Південної України ввійшли також молебні на честь важливих подій в суспільно-політичному житті Російській імперії. Так, 20 лютого 1878 р. римо-католицькі храми відслужили молебні на честь закінчення російсько-турецької війни [17, с. 314]. Під час богослужінь Товариство опікування пораненими і хворими воїнами збирало пожертви для католиків – учасників російсько-турецької війни [17, с. 301]. В 1860 р. римо-католицькі парафії Південної України зібрали кошти на будівництво пам'ятника на честь 1000-річчя Росії, згідно з наказами світської влади [17, с. 14].

Але траплялися випадки, коли римо-католицьке духовенство, згуртоване і дисципліноване, не обтяжене родинами, виявляло спротив розпорядженням російської влади, не бажаючи служити «царські» молебні, носити височайше пожалувані їм російські нагороди. У грудні 1863 р. вишло розпорядження Тираспольського єпископа з цього питання: «А как подобные поступки... могут быть отнесены к презрению Высочайших награждений, то в устройении сего недоразумения на будущее время внушить священникам, чтоб они исполняли в точности настоящее распоряжение... носили ордена, кресты и медали... по крайней мере, в дни праздничные, табельные и торжественные, а также надевали оные, направляясь в присутственные места» [18, с. 1].

В указі імператора від 9 грудня 1878 р. зазначалося, що «...в некоторых римско-католических церквях в высокаторжественные дни, духовенство,

по окончании литургии, пред отправлением молебствия за царствующий дом, отходя от алтаря в ризницу для перемены облачения, остается там столь продолжительное время, что большая часть присутствующих на литургии народа расходится, полагая, что служение закончилось» [17, с. 305]. Римо-католицька колегія вимагала від священників служити «царський» молебен відразу по закінченню літургії.

Церковна політика російського самодержавства позначилася також на храмовому будівництві. Під час активної колонізації краю дозволялося будувати дерев'яні храми для задоволення релігійних потреб іноземних переселенців. 14 грудня 1817 р., з обмеженням міграцій, вийшов імператорський указ, за яким іноземним християнам дозволялося будувати виключно кам'яні церкви, на які потрібно було значно більше коштів і громади не завжди могли це дозволити [7, с. 29]. Парафіяни, котрі не мали такої можливості, вимушені були приписуватися до сусідніх храмів. З 1819 р. дерев'яні молитовні споруди дозволено мати лише в невеликих поселеннях і колоніях, будівництво там часто було пов'язане з великими фінансовими труднощами [7, с. 30].

У 1857 р., з прийняттям «Устава духовных дел иностранных исповеданий», було остаточно визначено порядок будівництва римо-католицьких церков. Їх дозволялося споруджувати там, де цього потребувала обширність парафії, існували складнощі у виконанні треб одним священником або відбувався значний приріст населення [14, с. 34]. Для отримання дозволу на закладини потрібно було звертатися до місцевого губернського начальства, яке розпочинало низку листувань з духовними консисторіями іноземних віросповідань, православною консисторією, Святішим Синодом і Міністерством внутрішніх справ. На практиці цей процес тривав не один рік і ставав надто обтяжливим і драматичним для віруючих та священників. Приміром, російська влада гальмувала процес заснування римо-католицької церкви на честь Святої Трійці в Катеринославі – губернському центрі, мотивуючи це тим, що в сусідній колонії Ямбург ще в 1841 р. розпочалося будівництво кам'яної латинської церкви [19, с. 3]. Але зі смертю священника Домініка Зіббіні спорудження цього храму у Ямбурзі припинилося, в 1865 р. відремонтовано існуючу дерев'яну церкву, в якій і відправлялися богослужіння [20, с. 89]. В Катеринославі римо-католицький костел був збудований лише в 1877 р., присвячений він був не Святій Трійці, а святому Йосипу [21, с. 65].

3. Трансформаційні процеси в християнстві кінця XVII – початку XX ст.

Релігійно-правові обмеження католиків поширювалися й на сферу громадських відносин. Іновірці були позбавлені можливості обіймати посади в державному управлінському апараті, їх не допускали до світської навчально-виховної діяльності. Лише у квітні 1906 р. було скасовано закон про заборону католикам займати посади народних учителів у земських школах [4, с. 143]. Отже, в той час, коли європейське законодавство вже стояло на сторожі релігійної свободи, переслідуючи такі релігійні злочини, як богохульство, перешкоди у відправленні культу тощо, в Російській імперії зберігався суворий поліцейський контроль у царині свободи совісті. На початку XX ст. римо-католицька конфесія Південної України спільними зусиллями влади та православної церкви поступово була витіснена на периферію церковно-релігійного життя.

Упродовж останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. церковна політика російського уряду відносно католиків Південної України традиційно була направлена на обмеження впливу Ватикану на конфесію, поступове витіснення на периферію церковно-релігійного та суспільно-політичного життя. Римо-католицькі громади Південної України знаходились у прямій залежності від російської влади і повинні були обрати єдиний шлях виживання в Російській імперії – повне підпорядкування світській владі і християнський нейтралітет стосовно до інших віросповідань.

1. Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римо-католицька єпархія : іст. нарис / Ю. Білоусов. — Житомир, 2000. — 314 с.
2. Баковецька О. О. Римо-католицька церква в Україні вкінці XVIII – XIX столітті / О. О. Баковецька. — Миколаїв, 2015. — 360 с.
3. Зваричук Е. О. Особливості державно-правової політики російського самодержавства щодо Римо-Католицької Церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. / Е. О. Зваричук // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського]. Сер.: Історія. — 2009. – Вип. 16. – С. 29–33.
4. Лиценбергер О. А. Римско-католическая церковь в России: история и правовое положение / О. А. Лиценбергер. — Саратов, 2001. — 388 с.
5. Хитровська Ю. Російське самодержавство та офіційна політична позиція Римо-католицького та Греко-католицького духовенства Правобережної України наприкінці XVIII – у середині XIX ст. [Електронний ресурс] / Ю. Хитровська. — Режим доступу: http://www.rusnauka.com/12.APSN_2007/Istoria/20632.doc.

6. Шостак І. В. Основні аспекти становлення адміністративно-територіального устрою РКЦ на українських землях у складі Російської імперії протягом кінця XVIII – початку XX ст. / І. В. Шостак // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер. «Історичне релігієзнавство». — Острог, 2012. — Вип. 6. — С. 326–335.
7. Писаревський Г. Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке (по неизданным архивным документам) / Г. Г. Писаревский // Записки Московского археологического института. — М. : Печатня А. И. Снегиревой, 1909. — Т. 5. — 340+83 с.
8. История российских немцев в документах: 1763 – 1992 гг. / сост. В. А. Ауман, В. Г. Чеботарева. — М. : Международный институт гуманитарных программ, 1993. — 448 с.
9. Беднов В. А. К истории немецкой колонизации Юга Украины / В. А. Беднов // Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии / под ред. А. Синявского. — Екатеринослав : Типография губернского земства, 1915. — Вип. 10. — С. 325–335.
10. Велицын А. А. Немцы в России: Очерки истории развития и настоящего положения немецких колоний на юге и востоке России / А. А. Велицын. — СПб. : Издание «Русского вестника», Типография Высочайше утвержденного товарищества «Общественная польза», 1893. — 286 с.
11. Толстой Д. А. Римский католицизм в России : историческое исследование : в 2 т. / Д. А. Толстой. — СПб. : Издательство и типография И. Домакова, 1876. — Т. 2. — 139 с.
12. Винтер Э. Папство и царизм / Э. Винтер ; [пер. с нем.]. — М., 1964. — 536 с.
13. Надтока Г. Церква та імперія. Католицизм в українських губерніях Російської імперії наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. / Г. Надтока // ЛіС. — 2001. — № 4. — С. 9–15; № 5. — С. 55–61.
14. Уставы духовных дел иностранных исповеданий, повелением Государя императора составленные // Свод законов Российской империи, повелением государя-императора Николая I составленный. — СПб. : Типография Второго отделения собственной Его величества канцелярии, 1857. — Т. XI, ч. 1. — 171 с.
15. Государственный архив Саратовской области (далее – ГАСО). — Ф. 365, оп. 1, д. 202. — Арк. 1–6.
16. ГАСО. — Ф. 365, оп. 1, д. 49. — 3 арк.
17. ГАСО. — Ф. 365, оп. 1, д. 140. — 600 арк.
18. ГАСО. — Ф. 365, оп. 1, д. 206. — 5 арк.
19. ГАСО. — Ф. 365, оп. 1, д. 127. — 14 арк.
20. ГАСО. — Ф. 365, оп. 1, д. 354. — 99 арк.
21. ГАСО. — Ф. 365, оп. 1, д. 480. — 110 арк.